

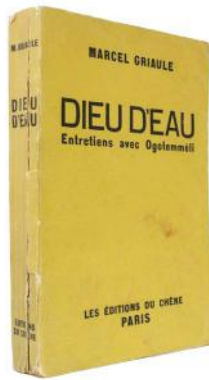
Waar is de scheppingsmythe van de Dogon?

Al heel lang is ‘het Westen’ gefascineerd door de Dogon cultuur en het recente artikel van Martin Lagrain ‘De kosmogonie van de Dogon’ is daar een mooi voorbeeld van. De Dogon wonen in een fotogenieke omgeving, hun kunst is heel mooi en herkenbaar en de weelde aan mythische verhalen vormt een inspiratie voor verzamelaars. Ik deel die fascinatie, want sinds 1979 heb ik me als antropoloog met de Dogon bezig gehouden. Met de mythen is echter ‘iets aan de hand’.

Wat is het probleem? Simpelweg, de kosmogonische mythen die Martin Lagrain noemt, puttend uit Franse literatuur, zijn bij de Dogon zelf niet bekend. Zelfs bij intensieve navraag en langdurig onderzoek zijn ze in deze cultuur niet terug te vinden. Wat is er dan aan de hand met de bronnen? In dit artikel bespreek ik hoe dit etnografische probleem ontstaan is; in een latere aflevering ga ik in op de betekenis die de Dogon kunst dan wel heeft.

Het ontstaan van de Dogon mythen

De geschiedenis van de Dogon ethnografie is een heel aparte. De Dogon krijgen hun eerste echte publiciteit door de ‘expéditió Dakar-Djibouti’, die onder leiding van de antropoloog Marcel Griaule in 1931 vertrok vanuit Dakar, west-oost door Afrika, om in 1932 in Djibouti aan te komen. Griaule ging daarna terug naar het Dogon gebied met een team onderzoekers, onder wie Germaine Dieterlen, en tot WOII produceerden deze onderzoekers een reeks beschrijvingen van de Dogon waarmee we heden ten dage nog prima uit de voeten kunnen, over sociale organisatie, taal, religie en maskers. Na de oorlog pakten Griaule en Dieterlen de draad weer op en in 1948 publiceerde Griaule *Dieu d'Eau. Conversations avec Ogotemelli* een serie gesprekken met een oude, blinde jager die diepe ‘stamgeheimen’ zou hebben onthuld die nog nooit aan iemand waren geopenbaard.

Het boek dat Marcel Griaule en de Dogon beroemd maakte.

Foto Edition-originale

Marcel Griaule (rechts) en collega bij een heiligdom in Sangha tijdens de Dakar-Djibouti expeditie.

In die gesprekken ontvouwde zich een cultuur zoals die nog nooit was beschreven in Afrika. De Dogon zouden een ingewikkeld scheppingsverhaal hebben, waarin alles van hun cultuur werd verklaard: sociale organisatie, bouw van het huis, inrichting van de velden, en natuurlijk alle rituelen. Kortom, het Dogon leven zou beheerst, gestuurd en geheiligd zijn door een complex scheppingsverhaal en bewust of onbewust zou iedere Dogon altijd bezig zijn die mythe in werk en cultuur weer tot leven te brengen. Dit fraai geschreven boek werd een bestseller, vertaald in meer dan 24 talen. De faam van Griaule was hiermee gevestigd, en de Dogon werden wereldberoemd. Daar bleef het echter niet bij. Griaule en Dieterlen gingen door, speurend naar nog diepere lagen van deze exotische cultuur. In 1956 verscheen *Le renard pâle*, de bleke vos. Dit kloekke werk beschreef de Dogon kosmogonie aan de hand van prachtige beelden, zoals Lagrain ze ook noemt: een kosmisch ei waarbinnen Ama, god, met de eerste voorzichtige bewegingen de ruimte als zodanig schiep, en sterren, zon en maan doet ontstaan. Het boek noemt zich deel 1 van serie 1, dus dat beloofde nog wat, maar Griaule stierf in 1956 vlak voor de publicatie, en er zou nooit een vervolg op komen. Dieterlen probeerde het wel, maar ze slaagde er niet in nog mensen te vinden die iets wisten van de oorsprongsmythen van de Dogon. Zij klaagde daarover

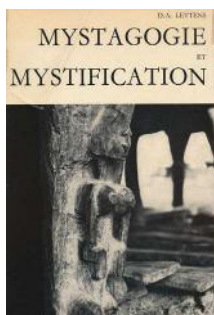
tegen mij toen wij elkaar voor de eerste keer ontmoetten.

Dieu d'Eau riep al vragen op in de antropologie, maar nu zagen kritische studies het licht, want de vakgenoten hadden diepe twijfels. Een belangrijke kritiek op *Le renard pâle* was dat daarin eigenlijk geen verhaal aanwezig was. De auteurs construeren zelf het mythische verhaal aan de hand van symbolen en rituelen, maar er ligt geen Dogon-tekst aan ten grondslag. Een mythe is in wezen een godsdienstige waarheid in verhaalvorm en moet verteld kunnen worden. Het was trouwens al vreemd dat de Dogon twee mythenversies zouden hebben, die niet alleen totaal verschillend waren, maar ook nergens naar elkaar verwezen. Maar belangrijker nog was dat het Dogon-plaatje absoluut niet spoorde met wat antropologen in de rest van Afrika hadden opgediept. Nergens had iemand een cultuur gevonden die in de verste verte leek op wat Griaule schilderde; geen andere cultuur was geheel gestuurd door een scheppingsmythe, laat staan door twee totaal verschillende en geen andere Afrikaanse samenleving richtte zich in volgens strakke schema's en religieuze voorschriften. Dus pasten de Dogon absoluut niet in het beeld dat door uitgebreid en goed onderzoek van lokale Afrikaanse culturen was opgebouwd. In de wetenschap heet zo iets een anomalie, en die moet worden opgelost.

Men zou verwachten dat antropologen zouden staan te dringen om dit uit te zoeken, maar zo werkt het niet, want antropologen zijn diep in hun hart explorateurs en willen 'hun eigen stam'. Ik ook, ik was in 1978 gepromoveerd op een studie van de Kapsiki in Noord-Kameroen en begon in 1979 bij de Dogon als een tweede onderzoek — de groepen

Germaine Dieterlen en Jean Rouche, de filmer, in 1980.

De eerste serieuze kritiek op Griaule door Lettens.

'Nieuwe Dogon Studies' in het boek van Jacky Bouju.

zijn redelijk vergelijkbaar. Omstreeks die tijd begonnen twee Franse onderzoekers, Jacky Bouju en Eric Jolly, elk met hun eigen veldwerk in het Dogon-gebied, wat verder weg van Sangha.

Hoe verloopt een herstudie? In principe is het gewoon onderzoek. Men gaat eerst kijken wat men zelf kan vinden en begrijpen van die cultuur, om dat later te vergelijken. Het systematisch vergelijken deed ik dus in de laatste maanden van mijn veldwerk. Daarbij ging het om twee zaken; ten eerste specifieke informatie over Dogon-gebruiken en -ideeën, ten tweede het systeem op zich als geheel. Griaule schetst een alomvattend ideeën-systeem en dat moet op een ander niveau worden getoetst dan de individuele feiten. In antropologisch onderzoek is de onderzoeker zelf een belangrijke factor en dus is het van belang bewust te zijn van de eigen ideeën, wat men verwacht, dan wel hoopt te vinden, bewust van eigen vooronderstellingen. Ik beseftte dat ik verwachtte dat Griaule ongelijk zou hebben en dat de antropologische gemeenschap ook zo dacht, zoveel kritiek was er al wel gekomen. Maar wanneer ik hetzelfde zou vinden als Griaule zou mij dat meer roem opleveren dan een weerlegging van Griaule. Naar mijn idee bracht dat de zaak ongeveer in balans. Verder verwachtte ik dat veel van zijn basisgegevens, ook in de laatste twee boeken, wel correct zouden zijn, maar dat de systematiek door hem was aangebracht, en niet van de Dogon kwam.

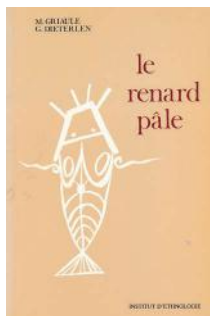
Op zoek naar een niet-bestaande mythe

Mijn tweede verwachting bleek zonder meer correct te zijn: de systematiek kwam van Griaule en niet van de Dogon.

Maar ik vond op basisniveau iets wat ik niet had verwacht. Beide bovengenoemde boeken zijn gebaseerd op een scheppingsmythe, maar het werd me geleidelijk steeds duidelijker dat de Dogon helemaal geen verhaal hebben dat we als scheppingsmythe zouden kunnen aanmerken. Natuurlijk hebben ze mythen — waar ze als volk vandaan komen, hoe de seizoenen zijn ontstaan, en vooral waar de maskers en de sigi-rituelen vandaan komen — maar ze hebben geen verhaal van ‘In den beginne...’, geen verklaring van de wereld, zelfs niet van de falaise. Hun omgeving is voor hen een vanzelfsprekendheid, niet iets wat om verklaring vraagt. Nu is dat niet ongewoon voor Afrikaanse groepen, maar het was toch een verrassing voor me. Waarom kon ik die mythe niet vinden: was die er nooit geweest, had ik niet genoeg gezocht, was het een geheim of was hij geheel verdwenen tussen 1948 en 1980? Bewijzen dat iets niet bestaat is erg lastig, maar ik heb hard gezocht, ik genoot het vertrouwen van mijn informanten, sprak de taal beter dan Griaule, ben langer aan de falaise geweest dan hij: van zo’n belangrijk verhaal zou toch iets over moeten zijn? Ik kon echter nergens een dergelijke mythe vinden, nergens iets als een scheppingsverhaal.

Dus de conclusie was onontkoombaar: de Dogon kennen en kenden geen scheppingsmythe. Daarmee viel de basis weg van de Griaule kosmogonie. Als er geen mythe is, storten de bouwwerken van *Dieux d'eau* en *Le renard pâle* in. De andere twee onderzoekers, Bouju en Jolly kwamen onafhankelijk van mij tot dezelfde conclusie en sindsdien zijn veel studies van Dogon antropologen gevolgd met steeds dezelfde boodschap: deze ‘kosmogonie’ bestaat niet.

Natuurlijk kon ik deze hele exercitie niet doen zonder dat mijn informanten, de mensen uit Tireli, begrepen wat ik aan het doen was. Hoe reageerden zij? Dogon zijn heel beleefd, zeker tegen de

In 1956 verscheen *Le renard pâle*, de bleke vos, van Griaule en Dieterlen

**Waarom
kon ik
die mythe
niet
vinden?
Was die
er ooit
geweest?**

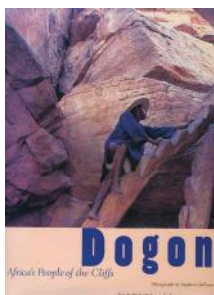
ouderen in hun samenleving. Zolang zij het idee hadden dat een oude Dogon in Sangha dit alles aan Griaule had gezegd, waren ze heel voorzichtig. ‘Als ze dat in Sangha gezegd hebben, weten zij dat misschien, maar wij hebben er nog nooit van gehoord.’ Dat was een tijdje vol te houden, zeker doordat ik deze Griaule-informatie heel gedoseerd bracht. Maar op een gegeven moment raakten ze een beetje gepikeerd: ‘Dat is geen Dogon-traditie; dat is niet waar, ze zeggen maar wat.’ Een fraai commentaar was: ‘Die mensen van Sangha vertellen over het allereerste begin. Dat is niet in de tèm (traditie). Dus hoe weten ze dat? Waren zij er soms bij toen de wereld werd gemaakt?’ Hun antwoord was duidelijk: ‘Daar waren ze uiteraard niet bij, sterker nog, daar was niemand bij, dus we kunnen dat niet weten!’

Als voorbeeld wat er fout ging, kan een artikel dienen dat Griaule had geschreven over hoe de Dogon hun insecten indeelden. Volgens hem hadden ze voor elk insect een aparte naam, en al die namen waren keurig in een systeem van 24 categorieën (eigenlijk 22 + 2) ingedeeld, zoals – volgens Griaule weer – de hele samenleving. Conform de mythe, natuurlijk. Ik las voor welke Dogon-namen Griaule had ‘gevonden’ voor insecten; zo waren er bôjò kekè, mestkevers, onderscheiden in rode en zwarte; mijn informanten knikten instemmend, die kenden ze, rode en zwarte mestkevers. Maar Griaule ging door: kevers die leven van paardenmest, en zij die leefden van koemest. De heren keken elkaar vragend aan. ‘Ooit van gehoord?’ ‘Nee!’ en ze begonnen een beetje te grinniken. Ik ging verder: onder die kevers die leven van paardenmest, onderscheiden de Dogon kevers die leven van de mest van rode paarden, van witte paarden, en zelfs kevers die zich uitsluitend voeden met de mest van bontgekleurde paarden, sou purugu bôjò kekè! Nu was het hek van de dam. Ze schaterden van het lachen,

rolden over elkaar heen; ze hadden het niet meer: ‘soù purugu bòjò kekè, hoe komen ze erop!’ Inderdaad, de bonte paardenmest-kever, hoe verzin je het? Een van hen zei: ‘Dit zijn geen leugens; de mensen van Sangha hebben Griaule gewoon voor de gek gehouden.’ Het ligt iets ingewikkelder. Griaule had insecten uit de brousse laten halen en hij verwachtte duidelijk dat de Dogon voor elke kever een aparte naam hadden. Dat waren die informanten gewend, zo werkte hij altijd, en zolang ze met informatie kwamen, behielden ze hun lucratieve baan als ‘informateur principal’. Maar zo moesten ze veel meer soorten insecten benoemen dan enige taal aan termen rijk kan zijn. Ze kweten zich met verve van die taak, dat moet gezegd, en daar kwamen de mestkevers, creatief onderverdeeld naar hun favoriete mest, inclusief de soù purugu bòjò kekè, de kever die zich exclusief onderhoudt met mest van bonte paarden; ze hebben een leuke dag gehad.

Methodische fouten

Dit illustreert de fundamentele methodische fouten die Griaule heeft gemaakt. Hij was ervan overtuigd dat de Dogon een diepe filosofie hadden, de evenknie van de Griekse of de Indiase wijsbegeerte, die via hun religie bewaard werd. Volgens hem had de kennis van de Dogon-oudsten geen grens, en moest hij de geheimen van de Dogon ontcijferen als een soort geheimschrift. Daarnaast had hij een ‘informateur principal’ in dienst, die geld kreeg zolang hij met nieuwe informatie kwam. En dat gebeurde dus. Ten slotte zat hij als vertegenwoordiger van de koloniale overheid in een positie van macht, men sprak hem simpelweg niet tegen. Die overtuigingen staan eigenlijk al in zijn eerste – en verreweg beste – boek, *Masques Dogons*, alleen daarin heeft hij nog meer dan genoeg ‘echt nieuws’ om niet met fantasieën te hoeven komen en zijn informanten dito. Maar toen hij terug bleef komen, aandringend op meer en diepere

Het fotoboek dat fotografe Stephenie Hollyman en de schrijver in 2001 uitgaven.

Foto Feye Riemersma

Wouter van Beek (geb 1943) heeft als cultureel antropoloog veel veldwerk verricht in West Afrika. Vanaf 1972 onderzocht hij de Kapsiki/Higi van Noord-Kameeroen, waarover hij zeven boeken schreef. Daarna richtte hij het vizier op de Dogon van Mali, waar hij in 1979-1980 een jaar verbleef, en sindsdien regelmatig terugkwam. Over de Dogon schreef hij vier boeken en vele artikelen, waaronder een weerlegging van het latere werk van Marcel Griaule. Tot 2015 bezette hij de leerstoel Antropologie van de Religie in Tilburg University, nu is hij Senior Researcher aan het Afrika Studiedecentrum Leiden en leidt hij een Europees project over Dogon Cultureel Erfgoed.

‘onthullingen’ ging het echt fout. Maar waar komen die ideeën waar de Dogon mee kwamen dan vandaan? Dit is immers te veel om zelf te verzinnen. In *Dieux d’eaux* zijn veel elementen nog herkenbaar als Dogon, maar ze vormen geen systeem: de stenen zijn herkenbaar, maar de muur die Griaule ermee heeft gemetseld is geheel nieuw. Griaule heeft uit hapsnapmededelingen, fragmenten en flitsen, coherente gesprekken geconstrueerd, zoals een schrijver doet. Van die gesprekken heeft hij dan weer een samenhangend complex systeem geconstrueerd.

In *Le renard pâle* zien we veel motieven van buiten de Dogon cultuur: een ark met acht mensen, een god aan een paal geofferd die dan weer opstaat, terwijl de eerste mensen Adama en Hawa heten. Dat is natuurlijk uiterst christelijk, maar Griaule lijkt dat niet te herkennen. Gedreven door zijn voortdurende vragen, hebben zijn Dogon informanten links en rechts verhaalmotieven geleend uit christendom en islam en deze doorverteld als Dogon tradities. Onder de druk van Griaules verwachtingen moesten ze dat wel, want hij verlangde steeds meer. Dieterlen zei me eens dat in de tijd dat dit alles naar boven kwam, Marcel en zij dachten dat ze droomden. Ik ben bang dat ze gelijk had.

Literair product

We dienen dus de ‘kosmogonie van de Dogon’ niet als etnografie te beschouwen, maar als een gezamenlijke constructie van een Franse koloniale wetenschapper die een sterke overtuiging koesterde, en creatieve Dogon die uit welbegrepen eigenbelang samen met hem een mooi luchtkasteel bouwden. Daarmee blijven deze teksten waardevol, want als literair product van een interculturele ontmoeting verdienen ze een plaats in het menselijk erfgoed; alleen niet als etnografie, niet als uitleg van de kunst, en zeker niet als Dogon religie.

woutervanbeek@hetnet.nl